

MÖWLANA LUTFY WE MAGTYMGULY PYRAGY

Her bir akyldar, beýik şahyr özünden öň ýaşap geçen danalaryň, şahyrlaryň nesillere miras goýan eserlerini okap, halk döredijiligini düýpli öwrenip, olardan täsirlenýär. Hut şeýle edilende, ynsan kalbyna ýiti täsir edýän, onuň göwün köşgüniň töründe mäkäm orun tutýan, ölmez-ýitmez eserler döreýär. Bu ýagdaýa XIV-XV asyrlarda gadymy Horasanyň medeni merkezi bolan Hyratda ýaşan, ilkinjileriň biri bolup, türkmen dilinde çeper şygyr düzmeğiň ajaýyp nusgasyny görkezzen Möwlanä Lutfynyň hem-de türkmeniň guwanjy, beýik akyldar Magtymguly Pyragynyň döredijiligine nazar aýlanyňda-da, aýdyň göz ýetirmek bolýar.

Henize çenli ömri we döredijiligi türkmen alymlary tarapyndan öwrenilmedigem bolsa, nusgawy şahyrlarymyz Lutfynyň döredijiligi bilen ýakyn tanyş bolupdyrlar, onuň çeper şygyrlaryndan täsirlenipdirler. Meselem, Magtymguly şahyr ylahy yşky beýan edýän şygyrlarynda öz içki duýgusyny Lutfynyň meşhur «Gül we Nowruz» dessanynyň gahrymanlarynyň güýçli söýgüsine meňzedýär. «Söýmüşem seni» atly şygyrynda şahyr şeýle diýýär:

Aşyk Nowruz Gül-Ferhary
Söýen dek söýmüşem seni.¹

Şu ýerdäki «Perhar – köne döwürde Hytaý bilen Kaşgaryň aralygynda bir welaýatyň ady bolupdyr. Onuň owadan gözelleri şahyrlaryň ünsüni özüne çekipdir. Şonuň üçin bu söz «owadan, görmegeý» diýen manyda hem ulanylýar».²

Lutfynyň «Gül we Nowruz» dessanynyň baş gahrymanlarynyň biri – Gül hem Perharyň şasy Müşginiň gyzy. Gadymy çeşmelerde

¹ Magtymguly. Eserler ýygındysy. II jilt, Aşgabat, «Ylym», 2013, 157 s.

² A.Meredow, S.Ahally, Türkmen klassyky edebiyatynyň sözlügi, Aşgabat, 1988.

şahsyýetiň nirelidigini görkezmek üçin, onuň adynyň zyndan doglan, ýaşan ýeriniň adynyň getirilmeginiň döp bolandygyna esaslan-sak, Magtymguly akyldar «Gül-Perhar» diýende, Gülüň diňe özüni ýatlamak bilen çäklenmän, watanyny hem görkezipdir diýmek bolar.

Ikinji tarapdan bolsa Lutfynyň öz gahrymanyny perharly edip almagy bu welaýatyň gözelleriň mesgeni hasaplanandygy üçin bol-magy mümkin. Edil şonuň ýaly, Magtymguly şahyr hem «Gül-Perhar» diýende, belki Gülüň owadanlygyny göz önünde tutandyr, ýagny «perhar» sözünü gözel, görmegeý manysynda ulanandyr.

Şu pikirleriň haýsysy dogry bolanda-da, bir zat: Magtymguly şahyryň Lutfynyň döredijiligi bilen örän içgin tanyş bolandygy belli bolýar.

Magtymguly Pyragynyň Lutfynyň döredijiligine ýüzlenýän ýeri başga-da bar. Meselem, şahyr «Ýar senden» atly şygyrynda:

Doga kylyp, elim Göge galdyrsam,
Gül, Ferhar dek gyzyly meňzim soldursam¹ –

diýmek bilen özüniň yşga düşen ýagdaýynda Gülüň yşk ýolunda saralyp-soluşyna meňzemegi nazarlaýar.

Lutfynyň döredijiligi bilen şeýle içgin tanyş bolansoň, ol eserler Magtymgulynyň sygyrlaryna-da täsirini ýetiripdir. Bu iki şahyryň döredijiliginde pikir meňzeşligine köp gabat gelmek bolýar. Nakyl-lardyr atalar sözlerni, ganatly sözlere öwrülen dana pikirleri her şahyr özüçe işläpdir. Bu bolsa türkmeniň milli ruhunyň bitewiligini emele getirýär. Başgaça aýtsak, Lutfynyň hem edil Magtymguly ýaly milli ruhly türkmen şahyrydygyny bütün aýdyňlygy bilen görkezýär. Meselem, «Ak puly aýarlar gara gün üçin» diýen nakyly Magtymguly şahyr özüniň «Şal tapsa» atly şygyrynda şeýle getiripdir:

Ak puly saklarlar gara gün üçin,
Hoş gezerler, gyzyly, ýaşyl, al tapsa.²

¹ Şol ýerde, I jilt, 218 s.

² Şol ýerde, I jilt, 483 s.

Zerur bolan wagty kösenmezlik üçin harajatyň barka, ony tygşytlý tutmagy, ätiýaçly bolmaklygy ündeýän bu gadymy türkmen nakylyny Lutfy öz gazalynda şeýle görnüşde ulanypdyr:

Pyrakyňda döker men ýaş nakdyn,
*Gara günler üçindir ak ýarmak.*¹

Şu beýtdäki «ýarmak» sözi gadymy türkmen dilinde puly aňladýar. «Nakt» bolsa häzirki zaman türkmen dilindäki «nagt» sözüniň gadymy görnüşidir. Şeýlelikde, tutuş beýtden puluňy kän harçlamam, ätiýaçlyk üçin aýap saklamaly diýýärler, emma men bu ýörelgäni tutman, senden aýrallykda (pyrakyňda) gözýaşymy aýaman (nagt) döküp ýörün, diýen pikir gelip çykýar.

Magtymguly akyldaryň «Läle getirmiş» atly şygrynda şeýle se-tirler bar:

*Owwal akan ýerden akarmyş aryk,
Men-menlik edeniň tanapy çüýrük.*²

Şu ýerdäki, durmuşda her bir zadyň öz ýoly-ýörelgesi bolýar, hatda ynsan balasy hem ata-babasynyň häsiýetine, hünärine eýerýär, ony dowam edýär diýen pikiri öňe sürýän «Ozal akan ýerden akarmyş aryk» diýen göçme manyly atalar sözüni Lutfy şahyr öz şygrynda şeýle görnüşde getiripdir:

Duýar men gözge görsem arzyňny,
Ki diýrler: «*Akgan arykga akar suw*»³.

Gylyk-häsiýet babatda öwüt-nesihat berýän pikirleri beýan et-mekde-de bu iki şahyrda manydaş jümelere gözün düşýär:

¹ TYA-nyň Milli golýazmalar institutynyň golýazmalar hazynasy, 5023-nji bukja, 61s.

² Şol ýerde, I jilt, 468 s.

³ TYA-nyň Milli golýazmalar institutynyň golýazmalar hazynasy, 5023-nji bukja, 114s.

Aryp bolsaň, aslyn sorma ýigidiň,
Edebinde, erkanýnda bellidir.¹

Lap urar zülpüň bilen müşk, aslynda bardyr Hata,
Her kişiniň aslyny bilse bolar ahlakdan.²

Şu alan mysallarymyzda pikir meňzeşlikleri bilen birlikde, birnäçe tapawut hem duýulýar. Birinjiden-ä, Lutfy şahyr ýşky lirikanyň ussady bolansoň, her bir aýdýan pikirini aşygyň magşugyna bolan garaýşy, gatnaşygy bilen baglaýar. Mysal alan beýdimizde-de şahyr magşuk gözeliň saçlarynyň ýakymly ysy Hata (Hytaý) müški bilen asyldaşdyr diýen netijä gelýär. Ýagny Hytaýdaky (oňa gadymy çeşmelerde Hotan, Hata hem diýilýär) bir hili keýigiň göbегinde aýratyn ýakymly ysly müşk bar diýilýär. Şunlukda, şahyr her kimiň aslyny onuň özüni alyp barşyndan bilip bolşy ýaly, her bir zadyňam aslyny onuň hilinden bilmek bolýar diýen pikiri ýşky duýgulary bilen baglap beýän edýär.

Ikinjiden bolsa, Möwlanana Lutfy Magtymguly Pyragydan telim asyr öň ýaşan hem döreden şahyr. Şonuň üçinem onuň dilinde gadymy söz, dil serişdeleri has köp duş gelýär. Iň esasy bellemeli zat bolsa, beýik akylдар Magtymguly Pyragy özüniň adamzat durmuşy hem-de dünýäniň gurluşy baradaky çuňňur pelsepewi pikirleriň çeşmesi bolan gөzel şygryrlaryny halkyň gepeşik dilinde ýazyşdyr.

Şunuň bilen birlikde, Magtymguly şahyr türkmen diliniň gadymy baýlyklaryny örän ýerlikli ulanypdyr. Emma şol gadymy sözlerdir gaýry dil serişdeleriniň manysy şygyr setirlerinde açylypdyr, düşnükli görnüşde beýan edilipdir. Meselem, «Är ýanynda bellidir» diýen şygrynda şahyr şeýle diýýär:

Eger *pir* sen, eger ýaş,
Kylma syryň halka paş.³

¹ Magtymguly. Eserler ýygýndysy. I jilt, Aşgabat, «Ylym», 2013, 390 s.

² TYA-nyň Milli golyazmalar institutynyň golyazmalar hazynasy, 5023-nji bukja, 93 s.

³ Magtymguly. Eserler ýygýndysy. I jilt, Aşgabat, «Ylym», 2013, 285 s.

Şu ýerdäki «pir» sözünüň garry, goja, ýaşuly manysynda gelendigi setirlerde beýan edilýän pikirden görnüp dur. Aslynda «pir» sözünüň mundan başga-da sopolaryň başlygy, ýolbaşçysy manysy hem bar. Häzirki zaman türkmen dilinde «pir» sözi, esasan, şu manyda ulanylýar-da, ýaşuly manysynda ulanylyşdan galaňkyrlapdyr.

«Pir» sözünüň garry manysy has gadymy bolansoň, ol Lutfynyň gazallarynda-da duş gelýär:

Çehreden burkag alyňyz, kim ýigitlik çagynda,
Hasraty-didaryňyzdyr Lutfyny *pir* eýlegen.¹

Gadymy çeşmelerde «çehre» sözünüň ýüz, adamyň ýüzi, «burkag» sözünüň bolsa perde, nikap ýaly manylary aňladandygyny ýada salsak, bu beýdiň didaryňyza zar bolup, hasratdan ýaña ýigitlik çagynda garrana döndüm, henizem bolsa, ýüzüňizden perdäni aýryp, husnuňyzy görkeziň diýen manysy açylýar. Şeýlelikde, «pir» sözünüňem garry manysynda gelendigi açyk-áýdyň görünýär.

Gadymy türkmen dilinde «zat» sözi bir zadyň asly manysynda ulanylypdyr. Meselem, Lutfynyň gazallarynda şeýle setirler bar:

Ýa lutfy-zerafat birle ýugruldymu zatyň,
Ýa hulky-kerem magdanynyň känimudyr sen?!²

Gadymy çeşmelerde «lutf» sözünüň mylaýymlyk, mähribanlyk, «zerafat» sözünüň bolsa päkizelik, nepislik ýaly manylarda gelendigini göz önünde tutsak, bu beýdiň birinji setirinde, sen aslynda mylaýymlyk hem-de päkizelik bilen ýugrulyp-ýasaldyňmy diýen ritoriki soragly mahabatlandyрма emele gelýär.

Magtymguly şahyryň goşgularynda «zat» sözünüň bir zadyň asly diýen manysy has áýdyň ýüze çykýar. Meselem, onuň «Kyly-kal bolar» diýen şygrynda şeýle setirler bar:

¹ TYA-nyň Milli golýazmalar institutynyň golýazmalar hazynasy, 5023-nji bukja, 113s.

² TYA-nyň Milli golýazmalar institutynyň golýazmalar hazynasy, 5023-nji bukja, 92s.

Magtymguly, kimse bilmez batyny,
Öylenseňiz, garap alyň *zatyny*.¹

Şeýle diýmek bilen akylдар edinjek gelniňiziň aslyna serediň, eger önüp-ösen maşgalasy, aňyrdan gelşi asylyly ýerlerden bolsa, ondan ýürekdeş ýanyoldaş, gowy öý bikesi çykar diýen nesihatly berýär. Şahyr «aslyna çekedir ýüwrük-çamanlyk» diýip, hatda bedew at babatda-da şeýle bolýandygyny başga bir ýerde ýatlap geçýär.

Nusgawy edebiyatymyzyň diline üns berseň, diňe bir gadymy sözlerdir goşulmalar däl, diňe nusgawy edebiyatyň özüne mahsus söz birikmelerine-de ünsüň çekilýär. Köplenjem yşky şygrylarda gabat gelýän şol göçme manyly, şahyрана söz birikmeleri nusgawy şahyrlarymyzyň köpüsiniň döredijiliginde gabat gelýär.

Şu ýazgymyзда garap geçenlerimiz ýaly meňzeşlikleri Möwla-na Lutfynyň hem-de Magtymguly Pyragynyň eserleriniň dilinde ähli babatda: leksikasynda-da (sözleriň many öwüşginlerinde), morfologiýasynda-da (söz ýasaýjy hem-de söz üýtgediji goşulmalaryň gadymy görnüşlerinde), fonetikasynda-da (sesleriň çalyşmagynda), sintaksisinde-de (sözlemleriň we söz birikmeleriniň gadymy şygryýete mahsus gurluşynda) görmek bolýar.

Bu ýagdaý Magtymguly Pyragynyň özünden öň ýaşap geçen şahyr hökmünde Möwla-na Lutfynyň döredijiligini içgin öwrenendigini, ondan täsir alandygyny görkezýär. Muňa garamazdan, bu iki şahyryň eserleriniň dilinde ep-esli tapawut bar, ýagny meňzeş dil baýlyklary bar diýip, iki şahyrdanam mysal alanyňda, Magtymgulydan alnan mysalyň düşnükli bolup dur, Lutfydan alan mysalyňa bolsa düşündiriş bermeli bolýar. Munuň hem sebäbi, öňem belläp geçişimiz ýaly, Möwla-na Lutfy has irki döwürde ýaşan şahyr. Şonuň üçin hem onuň eserlerinde häzirki zaman türkmen okyjysyna düşnüksizräk gadymy sözleriň köpräk bolmaklygy kanunalaýyk ýagdaý.

Magtymguly Pyragy bolsa wagt taýyndan bolan tapawudy hasaba almanyňda-da, öz döwründe edebiyatyň dilini halkyň gepleşik diline golaýlatmak meselesini öňe süren akylдар. Ol özüniň çuňňur many-mazmunly gözəl şygrylaryny türkmeniň ähli tire-taýpalaryna

¹ Magtymguly. Eserler ýygındysy. I jilt, Aşgabat, «Ylym», 2013, 469 s.

düşnükli, ortalyk dilde ýazyp, bu babatda döwürdeşlerine we özünden soňkulara beýik görelde görkezipdir. Şeýdibem, akyldar şahyr häzirki zaman türkmen edebi diliniň düýbünü tutupdyr.

Bu bolsa milletiň dana ogly Magtymguly Pyragynyň türkmen diliniň taryhynda bitiren deňsiz-taýsyz hyzmatydyr.